

Przeciwstawianie się wpływowi społecznemu Próba rekonstrukcji teoretycznej i zagadnienie pomiaru zjawiska

Wprowadzenie

Zagadnienie indywidualnego przeciwstawiania się zewnętrznym wpływom wielokrotnie budziło zainteresowanie przedstawicieli różnych dyscyplin. Ze względu na swą wyrazistość lub społeczne znaczenie od dawna poddawano je wnikliwym obserwacjom w celu poznania czynników, struktury, a także roli, jaką odgrywa w wymiarze indywidualnym i społecznym. Na przykład psychoanaliza początkowo trwająca do dziś badania nad rolą przeciwstawiania się w procesie zdrowienia i terapii¹. Uwaga teoretyków i badaczy skupiała się także na znaczeniu podmiotowego sprzeciwu dla indywidualnego rozwoju i kształtowania się osobowości², różnych aspektów psychospołecznego funkcjonowania jednostki³, jak też dla rozwoju i funkcjonowania samego systemu społecznego⁴, w odniesieniu do którego sprzeciw traktowany jest jako jeden z czynników zabezpieczających przed degeneracją

- 1 S. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, Warszawa 1997; E.W. Gowan, J.H. Presbury, *Meeting client resistance and reactance with reverence*, „Journal of Counseling and Development”, 2000, 78; J.M. Rakowska, *Skuteczność psychoterapii*, Warszawa 2005; C.A. Seibel, E.T. Dowd, *Reactance and therapeutic noncompliance*, „Cognitive Therapy and Research”, 1999, 23.
- 2 E.H. Erikson, *Dopełniony cykl życia*, Poznań 2002; I. Obuchowska, *Okręś dotarcia*, Warszawa 1983; B.J. Wadsworth, *Teoria Piageta. Poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*, Warszawa 1998.
- 3 J. Brehm, *A Theory of Psychological Reactance*, New York – London 1966; S.S. Brehm, J. Brehm, *Psychological Reactance. A Theory of Freedom and Control*, New York – London 1981.
- 4 H. Arendt, *O przemocy. Niepośluszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1999; T. Paleczny, *Konstytucja. Formy buntu we współczesnym świecie*, Kraków 1997; P. Szomponka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005; H.D. Thoreau, *Obywatelskie niepośluszeństwo*, Poznań 2006; J.H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2004.

władzy i autoritaryzmem? W zależności od teorii oraz dyscypliny, w obrębie której opisywano zagadnienie, ujmowano je na różne sposoby. Kontestacja, nieposłuszeństwo, bunt, buntowniczość, opór, negatywizm, reaktancja, a nawet heroizm stanowią przykładowe formy, jakimi opisywane są akty przeciwstawiania się i ich podmiotowe przyczyny. Koncentrując początkowo uwagę głównie na behawioralnym wyrazie zjawiska, z czasem zaczęto stosować niektóre z tych pojęć również do opisu tego, co wewnętrzne, co stanowi skłonność, dyspozycję lub stan umysłu. Obecnie nadal brak wyraźnej zgody wśród badaczy co do stosowanej terminologii. Używanie określonych terminów w znacznej mierze zależy bowiem od kontekstu, w jakim opisywane bywa przeciwstawianie się. Funkcje, źródła, wzorzec zachowań, zasięg, okres występowania i efekty to jedne z wielu aspektów, które pozwalają różnym autorom dostrzec różnice w obrębie analizowanego zjawiska. W definicjach buntu, oporu, reaktancji i negatywizmu podkreśla się jednak w mniejszym lub większym stopniu to, co wydaje się wspólnym elementem: istnienie potrzeby lub chęci przeciwstawienia się zewnętrznym wpływom, takim jak kontrola, autorytet czy konwencja, postrzeganych przez jednostkę jako ograniczające lub zagrażające, a która to potrzeba czy chęć ma na celu zabezpieczenie indywidualnej wolności i swobody lub istniejącego status quo⁷.

- 5 S. Passini, D. Moerselli, *The obedience-disobedience dynamic and the role of responsibility*, „Journal of Community and Applied Social Psychology”, 2009, 20.
- 6 Ror. B.A. Arnow, R. Manber, C. Blasey, J.A. Bialock, B.O. Rothbaum, M.E. Thase, M.B. Keller, *Therapeutic resistance as a predictor of outcome in the treatment of chronic depression*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology”, 2003, 71.
- 7 Tamże; E.W. Cowan, J.H. Presbury, *Meeting client resistance...*, dz. cyt.; E.T. Dowd, D. Sanders, *Resistance, reactance, and the difficult client*, „Canadian Journal of Counselling”, 1994, 28; M.R. McDermott, *Measuring rebelliousness: The development in Reversal Theory*, Amsterdam 1988; [w:] M.J. Apter, J.H. Kerr, M.P. Cowles (red.), *Progress in Reversal Theory*, Amsterdam 1988; M.R. McDermott, *Rebelliousness* [w:] M.J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, Washington (D.C.) 2001; A. Oleszkowicz, *Bunt młodzieńcy. Uwarnkownia. Formy, Skutki*, Warszawa 2006; P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, „European Journal of Social Psychology”, 1995, 25; Ph.G. Zimbardo, *Effekt Lucyfera*, Warszawa 2008. Zamiast pojęcia „przeciwstawianie się” najprościej byłoby użyć słowa „opór”, gdyż pozostaje on w zgodzie z potocznym rozumieniem, a także z tradycją terminologii stosowanej w psychologii przy opisie indywidualnych reakcji na interpersonalny wpływ i władzę (np. opór psychologiczny w psychoanalizie, teorii reaktancji czy psychoterapii). Jednak słowo „opór” niekiedy zamiennie używane bywa z terminem „bunt”, który z kolei częścieli kojarzony jest ze zjawiskami rozwojowymi charakterystycznymi dla okresu poniemowłocznego oraz adolescencji (np. bunt dwulatków, bunt młodzieńczy). Dlatego stosowanie pojęcia „przeciwstawianie się”, nie zaś innego, porwała w mniemaniu autora dokonać rekonstrukcji teoretycznej bez większego ryzyka redukcjonizmu, a także uniknąć niejasności. Nie jest ono teoretycznie obciążone, stałoby się pożyteczne w sytuacji ewentualnego wychodzenia poza obręb jednej teorii lub perspektywy zjawiska. Choć niewykluczone, por. M.R. McDermott, *Measuring rebelliousness...*, dz. cyt.; M. Porębska, *Oporne zachowanie się i jego odmiany*, Wrocław 1968.

Główne ujęcia teoretyczne przeciwstawiania się wpływowi społecznemu

Sposób teoretycznych i nieklinicznych opracowań zagadnienia przeciwstawiania się społecznym wpływom dwa zwracają szczególną uwagę ze względu na rozległość analiz i całościowe podejście. Są to teoria reaktancji Jacka Brehna⁸ oraz teoria psychologicznej zmiany ukierunkowania (*psychological reversal theory*) Michała J. Apera⁹. W obu tych teoriach opór jest centralnym elementem definiowanym w kategoriach motywacji i emocji; obie też podkreślają duże znaczenie indywidualnej wolności, autonomii, swobody i poczucia jej ograniczania dla zrozumienia mechanizmu sprzeciwu.

W literaturze psychologicznej kategoria wolności łączona jest często z pojęciem potrzeby autonomii¹⁰. Na przykład w świetle teorii autodeterminacji Edwarda L. Deciego i Richarda M. Ryana autonomia traktowana jest jako jedna z podstawowych potrzeb człowieka, a tym samym usprawniających adaptację do zmieniających się warunków środowiska. Stanowi ona istotny element „ja” osoby, pojmowanego jako zbiór zintegrowanych procesów i struktur, obok takich jak: wewnętrzna motywacja, potrzeba kompetencji i potrzeba więzi. Tym, co zasadnicze dla zrozumienia autonomii, jest wola oraz zintegrowana samoregulacja¹¹. Autorzy wiążą ponadto pojęcie autonomii z fenomenologicznie doświadczaną wolnością, integralnością i wyborem¹². Autonomia wyraża się bowiem przez samozarządzanie, m.in. w zakresie podejmowania decyzji oraz realizacji określonych zachowań. Jej przeciwieństwem jest heteronomia, regulacja pozostająca poza obszarem „ja” oraz doświadczana przez osobę jako zewnętrzne siły i naciski, okoliczności kary i nagrody, jak też wewnętrzne impulsy i popędy. Autorzy podkreślają, jednak różnice między takim pojmowaną autonomią a niezależnością, indywidualizmem i odrębnością. W warunkiem zaspokojenia autonomii nie musi być brak zewnętrznego wpływu, jak jest to w przypadku niezależności, lecz niezależność od tego wpływu. Można bowiem być zależnym autonomicznie. Celem autonomii jest integracja i spójność zachowań, motywów, emocji i wielu innych wewnętrznych mechanizmów, a unikanie fragmentaryzacji „ja”¹³. W świetle tego przeciwstawianie się jako reakcja na wpływ społeczny

- 8 J. Brehm, *A Theory of Psychological Reactance*, dz. cyt.
- 9 M.J. Apter, *The Experience of Motivation. The Theory of Psychological Reversals*, London – New York 1982.
- 10 E.L. Deci, R.M. Ryan, *The „what” and „why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior*, „Psychological Inquiry”, 2000, 11; Ch. Levesque, K.J. Copeland, R.A. Surcliffe, *Conscious and nonconscious processes: Implications for self-determination theory*, „Canadian Psychology”, 2008, 49.
- 11 M.R. Ryan, E.L. Deci, *The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept*, „Psychological Inquiry”, 2000, 11.
- 12 Tychże, *Self-regulation and the problem of human autonomy: Does psychology need choice, self-determination, and will?*, „Journal of Personality”, 2006, 74.
- 13 Tychże, *The Darker and Brighter Sides...*, dz. cyt.

i ograniczanie indywidualnej wolności (będąc efektem samozarządzenia) mogłoby więc stanowić działanie zabezpieczające spójność funkcjonowania a chroniące przed fragmentyzacją¹⁴.

Znaczenie wyrażonej o związkach autonomii i wolności z przeciwstawianiem się mówi właśnie teoria reakcji Jacka Brehma¹⁵. Kwestia indywidualnej wolności rozpatrywana jest tu w kontekście stanu motywacyjnego, psychologicznego oporu pojawiającego się w odpowiedzi na ograniczanie swobody i traktowanego w związku z tym jako efekt interakcji jednostka – sytuacja. Można jednak spotkać się ze stanowiskiem, że reakcja jest raczej indywidualnie zróżnicowaną zmienną niż tak pojmomowanym efemerycznym stanem motywacyjnym. Istnieją dowody, które wskazują, na obecność międzyosobniczego zróżnicowania jej poziomu wyrażającego się między sytuacyjną gotowością do reagowania silnym lub słabym oporem¹⁶. Jednocześnie wykazano też, że kontrola indywidualnego zróżnicowania pozwala ujawniać niewątpliwie sytuacyjny aspekt reakcji¹⁷. Ten dychotomiczny obraz nie wymaga jednak radykalnych rozstrzygnięć. Wskazuje się bowiem, że reakcję należy traktować jako stan i zarazem dyspozycję¹⁸, choć mimo to w praktyce dominują narzędzia ukierunkowane raczej na pomiar dyspozycji¹⁹.

Teoria reakcji nazywana jest teorią oporu wobec wpływów społecznych, a także teorią indywidualnej wolności i kontroli²⁰. Jej centralny element stanowi pojęcie zagrożenia osobistej wolności jednostki, a dokładniej, percepcja takiego zagrożenia²¹. W teorii tej zakłada się, że każda osoba typuje jakąś grupę zachowań lub myśli, w stosunku do których czuje głębokie osobiste uprawnienie. Zagrożenie

- 14 Por. V.M. Grow, *Self-determination and resistance to influence*, „Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering”, 1995, 56(3-B).
- 15 J. Brehm, *A Theory of Psychological Reactance*, dz. cyt.; S.S. Brehm, J. Brehm, *Psychological Reactance...*, dz. cyt.; E.A. Seemann, W.C. Buboltz, A. Thomas, B. Soper, L. Wilkinson, *Normal personality variables and their relationship to psychological reactance*, „Individual Differences Research”, 2005, 3, s. 88–98.
- 16 W.C. Buboltz, K.M.P. Woller, H. Pepper, *Holland code type and psychological reactance*, „Journal of Career Assessment”, 1999, 7; E.T. Dowd, F.M. Wallbrown, D. Sanders, J.M. Yesensky, *Psychological reactance and its relationship to normal personality variables*, „Cognitive Therapy and Research”, 1994, 6; A. Thomas, A.J. Donnell, W.C. Buboltz, *The Hong Psychological Reactance Scale: A Confirmatory Factor Analysis*, „Measurement and Evaluation in Counseling and Development”, 2001, 34.
- 17 J. Levay, R. Zhu, *Seeking freedom through variety*, „Journal of Consumer Research”, 2009, 16.
- 18 E.A. Seemann, W.C. Buboltz, A. Thomas, B. Soper, L. Wilkinson, *Normal personality variables...*, dz. cyt.; P.K. Jonason, A. Bryan, J. Herrera, *Trimming the fat reveals a one-factor construct of Hong's Psychological Reactance Scale*, „Individual Differences Research”, 2010, 8.
- 19 P.K. Jonason, A. Bryan, J. Herrera, *Trimming the fat reveals...*, dz. cyt.
- 20 E.A. Seemann, S.J. Carroll, A. Woodard, M.L. Mueller, *The type of threat matters: Differences in similar magnitude threats elicit differing magnitudes of psychological reactance*, „North American Journal of Psychology”, 2008, 3.
- 21 J. Brehm, *A Theory of Psychological Reactance*, dz. cyt.; S.S. Brehm, J. Brehm, *Psychological reactance...*, dz. cyt.

lub eliminowanie poczucia swobody w zakresie tych zachowań lub myśli powoduje doznanie negatywnych emocji, sprawia, że zachowania te spostrzegane są jako bardziej atrakcyjne, i uruchamia tendencję do odbudowywania swobody. Człowiek w stanie reakcji sprzeciwia się zewnętrznym naciskom, wyrycznym i zaleceń; angażuje się w zakazane działania i trudno poddaje perswazji. Może także demonstrować swoją niechęć przez bierność, jeśli stanowi to sposób na przywrócenie poczucia utraconej wolności. Mówiąc inaczej, opór wyrażać może się w różnych formach w sferze behawioralnej, poznawczej i emocjonalnej²². Pojawia się też jako efekt poszukiwania źródeł stymulacji oraz dostarczania sobie przyjemności. Ma to swoje odbicie w próbach konstrukcji narzędzi pomiarowych, w których uwzględniany jest pobudzeniowy aspekt reakcji²³. Jednak szczególnie interesujące na poziomie empirycznej weryfikacji teorii psychologicznej reakcji wydaje się to, iż w odległych studiach poświęconych ewaluacji narzędzi pomiarowych zdecydowanie nie największą stabilność zachowuje czynnik reprezentujący potrzebę niezależności i wolności w zakresie podejmowania decyzji²⁴. A więc ten element, który w przywołanej wyżej teorii autodeterminacji uznawany jest za wyraz samozarządzenia i autonomii strzegących integracji oraz spójności zachowań, motywów i dążeń.

Jeśli chodzi o teorię psychologicznej zmiany ukierunkowania Apter²⁵, to potrzeba sprzeciwiania się naciskom i oczekiwaniom zewnętrznym rozumiana jest – podobnie jak w teorii reakcji Brehma – w kontekście stanu motywacyjnego, psychologicznego oporu pojawiającego się w odpowiedzi na ograniczanie swobody, a traktowanego jako efekt interakcji jednostka – sytuacja. Potrzebę tę opisuje się jako pozostającą w związku z potrzebą ulegania i upodabniania się. Razem stanowią one podstrawę dwóch przeciwstawnych stanów metamotywacyjnych: negatywnizmu (*negativistic*) oraz konformizmu (*conformist*), które tworzą wspólnie jeden z wymiarów opisujących ogólne sposoby indywidualnego ukierunkowania na doświadczenie i świat zewnętrzny. Sposoby te związane są z charakterystycznym dla danego stanu zakresem emocji oraz pryzmatem percepcji świata. Pozostałe wymiary to: nastawienie na cel (*zeilic*) – nastawienie na aktywność (*paratelic*); mistrzostwo (*mastery*) – współbrzmienie (*sympathy*); orientacja na siebie (*autie*) – orientacja na innych (*allogie*). Jak podkreśla Apter, jednoczesny opis człowieka na tych czterech wymiarach pozwala lepiej pojąć istotę jego osobowości oraz dokładniej zrozumieć ludzkie zachowanie, niż zapewnniają to teorie cech i homeostatyczne teorie motywacji²⁶. Dominacja jednego ze stanów w parze może wynikać ze wzbudzenia określonej

- 22 A. Thomas, A.J. Donnell, W.C. Buboltz, *The Hong Psychological Reactance Scale...*, dz. cyt.
- 23 A.J. Donnell, A. Thomas, W.C. Buboltz, *Psychological reactance: Factor structure and internal consistency of the Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance*, „The Journal of Social Psychology”, 2001, 141.
- 24 Tamże.
- 25 M.J. Apter, *The Experience of Motivation...*, dz. cyt.; tegoż, *An Introduction to Reversal Theory* [w:] tegoż (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, Washington (D.C.) 2001.
- 26 Tegoż, *Reversal theory: What is it?*, „The Psychologist”, 1997, 10.

potrzeby leżącej u jego podłoża i być spowodowana zewnętrznymi czynnikami. Stan negatywizmu, zamiennie okreśiany w tej teorii jako buntowniczość, mógłby więc stanowić efekt zewnętrznych nacisków wywołujących potrzebę sprzeciwu. W innej sytuacji te same naciski mogły wywoływać potrzebę konformizmu albo przynajmniej brak gotowości do otwartego wyrażenia sprzeciwu mimo świadomego jego przeżywania. Ostatecznie rodzaj wzbudzonego stanu zależy od subiektywnej interpretacji warunków oraz celów, na jakie nastawiona jest osoba. Jednym z głównych założeń tej teorii jest to, że ludzie różnią się indywidualnie pod względem ilości czasu, jaki spędzają w danym stanie. Wymaga jednak podkreślenia, że nie chodzi tu o preferencje, jak w przypadku cechy.

Opisywany w teorii Aptera stan negatywizmu odpowiedzialny byłby za uzyskiwanie niezależności, burzenie *status quo*, jak również – co podkreślał także w swej teorii Breilm – dostarczanie stymulacji (negatywizm proaktywny). Interesując, że w polskiej literaturze na podobne funkcje oporu zwracała już wcześniej uwagą Maria Porębska²⁷, wyróżniając z tego powodu opór reaktywny, proaktywny i instrumentalny. Stan negatywizmu ma odgrywać także olbrzymią rolę w procesach konstruowania i podtrzymywania tożsamości oraz odrębności od innych, spryjąc zdobywaniu wiedzy na temat tego, kim się jest, a kim nie. Ogólnie, efektem do którego ów stan prowadzi, jest osobista wolność; ona też stanowi wartość leżącą u podłoża samej buntowniczości²⁸. Za szczególny przypadek negatywizmu Apter uznaje reakcje przeciwstawiania się czynnikom, które jednostka spstrzeża jako redukujące jej wolność i swobodę działania lub grożące taką redukcją. Tym samym, jak zauważa, negatywizm w tej postaci również dobrze daje opisać się pojęciem re-akcji Brehma²⁹.

W kontekście zaprezentowanych stanowisk warto przywołać także koncepcję heroizmu Philipa G. Zimbarda³⁰. W koncepcji tej pojęcie heroizmu, rozumianego jako aktywność społeczna, związane jest z kategorią odwagi i altruizmu, choć się do nich nie sprowadza³¹. Wyrażenie też zostało podkreślone, że heroizm polega na opieraniu się siłom sytuacji zmuszającym do uległości względem np. większości społecznej, jak też działaniu w sposób prospołeczny mimo obecności ryzyka utraty jakiejś wartości. Ta ostatnia właściwość dopełnia obraz heroizmu, pozwalając odróżnić go od reaktywnych zachowań buntowniczych lub tych motywowanych egoistycznymi celami. Jednak – choćby tylko z uwagi na stawianie heroizmu w opozycji do postuluszństwa, uległości i konformizmu³² – uwzględnienie tej koncepcji może stanowić cenne uzupełnienie w rekonstrukcji pojęcia przeciwstawiania się. Zimbardo

27 M. Porębska, *Oporne zachowanie się...*, dz. cyt.

28 M.J. Apter, *An Introduction to Reversal Theory*, dz. cyt.

29 Tegoż, *The Experience of Motivation...*, dz. cyt., s. 201.

30 Ph.G. Zimbardo, *Efekt Lucyfera*, Warszawa 2008.

31 Z.E. Franco, K. Blau, Ph.G. Zimbardo, *Heroism: A conceptual analysis and differentiation between heroic action and altruism*, „Review of General Psychology”, 2011, 15.

32 Tamże; Ph.G. Zimbardo, *Efekt Lucyfera*, dz. cyt.

zapropomował czterowymiarowy model heroizmu. Wyróżnione przezeń wymiense to: styl zaangażowania, struktura motywacyjna, cel dążenia oraz czas. Pierwsza dymensja opisuje zachowanie heroiczne ze względu na poziom aktywności (aktywny – bierny), druga rodzaj podejmowanego ryzyka związanego z opieraniem się (fizyczne – społeczne), trzecia określa zachowanie pod względem ukierunkowania na zagwarantowanie bezpieczeństwa biologicznego albo zabezpieczanie zasad i norm, a czwarta pozwala określać częstotliwość zachowań związanych z opieraniem się.

Przywołane teorie, chociaż różne w swych paradygmatycznych podstawach, uzasadniają poszukiwanie warunkowań przeciwstawiania się po stronie podmiotu, a także wskazują na olbrzymie znaczenie czynników środowiskowych. Wspólnie podkreślają problem indywidualnej wolności i przeciwstawiania się jej ograniczaniu. Ponadto wyrażnie akcentują rolę indywidualnej percepcji oraz fenomenologiczny aspekt doświadczenia ograniczenia indywidualnej wolności, które stanowią podstawę interpretacji warunków i stanów, w jakich osoba się znajduje. Wszystko to stanowić może uzasadnienie prób wychodzenia poza granice jednej teorii zarówno w zakresie opisu i wyjaśniania zachowań społecznych, jak i na płaszczyźnie meta-teoretycznych uogólnień. Żadne z przywołanych stanowisk nie wyklucza pozostałych w kwestii opisu i wyjaśnienia mechanizmu przeciwstawiania się społecznym oddziaływaniom, a nawet względnie korespondują one z sobą. Niemniej jednak łączne ich ujęcie może przyjąć poczucie terminologicznego zagęszczenia.

W odpowiedzi na podobny problem, jednak w znacznie szerszym kontekście, David A. Levy, Barry E. Collins oraz Paul R. Nail³³ zaproponowali metateoretyczny model interpersonalnego wpływu. Model ten zakłada, że w tym miejscu na uwagę z powodu znaczącej roli, jaką odgrywa w nim kategoria oporu. Podstawę konstrukcji tego modelu stanowią cztery kryteria, pod względem których autorzy dokonują klasyfikacji indywidualnych reakcji na oddziaływanie społeczne. Są to: poziom uświadomienia, na jakim poznawczo opracowywane jest przez jednostkę działanie, któremu jest poddawana oraz mechanizm tego działania (świadomy *versus* nieświadomy); spstrzegany przez jednostkę stopień intencjonalności doświadczonego oddziaływania (zamierzone *versus* niezamierzone); różnice w statusie społecznym między podlegającym i wpływającym (wyższy, równy, niższy); kierunek zmiany (zgodny *versus* przeciwny kierunkowi oddziaływania). W charakterystyce tych reakcji brano także pod uwagę dodatkowe kryterium, jakim jest skuteczność efektu oddziaływania, wyrażająca się w nieakceptacji i niechęci lub zaakceptowaniu i przyjęciu (wewnętrzny opór *versus* internalizacja).

W świetle systematyki zaproponowanej w modelu interpersonalnego wpływu zachowanie antykonformistyczne uznane zostało za efekt uświadomionego zarejestrowania zamierzonego lub niezamierzonego oddziaływania. Występować miałyby jednak tylko w odniesieniu do jednostek mających podobny status społeczny. Bunt

33 D.A. Levy, B.E. Collins, P.R. Nail, *A new model of interpersonal influence characteristics*, „Journal of Social Behavior and Personality”, 1998, 13.

zaś, podobnie jak antykonformizm, potraktowano jako odpowiedź na uświadomione działania, ale tylko takie, które oceniane są jako zamierzone i których autorami są jednostki o statusie wyższym niż status buntującej się. Natomiast reakcja jako odpowiedź na zewnętrzne działania, z których obecności sprzeciwiają się wprawdzie zdaje sobie sprawę, jest jednak odpowiedzią występującą niezależnie od sprostowanej intencjonalności i statusu autora oddziaływania. Wymienione reakcje charakteryzuje według autorów obecność wewnętrznego oporu. Dla porządku dodać należy, że za odpowiedzi związane z przeżywanym wewnętrznym oporu uznano także próżniactwo społeczne oraz zjawisko zarznięcia społecznego, mimo że zarznięciu towarzyszy zgodność zachowania z kierunkiem zewnętrznego oddziaływania.

Opóócz wskazania na możliwe kryteria, które ukazują podobieństwa i różnice między kategoriami typowo kojarzonymi z przeciwwstawianiem się, model interpersonalnego wpływu bezpośrednio implikuje też wnioszek o potencjalne oporu do wyrażania się w różnych postaciach oraz wiązania z różnorodnymi zagadnieniami z obszaru problematyki społecznej wpływu. Podkreślić w tym miejscu należy, że model ten nie jest wyczerpujący. Jak twierdzą David A. Levy, Barry E. Collins i Paul R. Nail, stanowi on coś na podobieństwo okresowej tablicy pierwiastków chemicznych, w której w mniejszym lub większym stopniu przewidziano miejsce dla kolejnych nowych, niepoznanych i niesklasyfikowanych jeszcze kategorii. Tak mogłoby być w przypadku konformizmu, nonkonformizmu czy heroizmu nieujętych w modelu, a niewątpliwie wiążących się w jakimś zakresie ze zjawiskiem oporu i przeciwwstawiania się.

Ogólne właściwości przeciwwstawiania się wpływowi społecznemu

Dotychczasowa rekonstrukcja ukazuje zjawisko przeciwwstawiania się jako niemożliwe do pojmowania wyłącznie w kategoriach skutków działania czynników środowiskowych, tak samo jak trudne do ujęcia w kategoriach czysto intrapsychicznych. Głównie dlatego, że – aby powstało – niezbędne jest istnienie władzy, wymaganą zewnętrzną lub konwencji, która ze względu na indywidualną potrzebę autonomii będzie kontestowana przez jednostkę³⁴. Dlatego też np. negatywizm i buntowniczość opisywane są jako wyuczona dyspozycja do odpowiedzi na społeczne wpływy, która może być charakterystycznym indywidualnie i spójnym z sytuacji na sytuację sposobem zachowania³⁵. Alternatywnie podkreśla się również, że przeciwwstawianie się jest specyficzną relacją, sposobem bycia w stosunku do

władzy i odczuwanej kontroli zewnętrznej, która to relacja stanowi funkcję indywidualnych własności jednostki oraz warunków społecznych, łącznie z kontekstem historycznym, a polega na odmowie i odrzuceniu³⁶.

Inną ogólniejszą kwestią wywołującą się w efekcie powyższej rekonstrukcji jest problem świadomości i nieświadomości czy też rola procesów kontrolowanych *versus* automatycznych w stawianiu oporu. Jeśli bowiem wyraźnie zaznacza się stanowisko, że w obrębie kategorii związanych z pojęciem oporu zawarte są terminy opisujące akty i zjawiska, dla których wspólną deficyjną cechą jest przeciwwstawianie się³⁷, to zarazem jednak akcentowana jest zasadność odróżnienia tego, co nieświadome, od tego, co stanowi skutek intencjonalnego wyboru i kontroli³⁸. Choć należy dodać, że istnieje bezpośrednie dowody, w świetle których mówienie o nieświadomości albo automatycznie inicjowanym przeciwwstawianiu się jest jak najbardziej słuszne³⁹.

Tym, co także zasadniczo łączy różne stanowiska, jest podkreślenie politerologii przeciwwstawiania się oraz wielość form jego wyrazu. Uwarunkowania społeczno-strukturalne oraz czynniki indywidualne współczesniczą w powstawaniu oporu i formowaniu jego ekspresji. Z uwagi na niezliczoną ilość postaci, w jakich może występować, co po części jest wynikiem jego kontekstualności, trudno wskazać na jakiś zasadniczy kształt tej ekspresji. Ogólnie jednak wszystkie formy w mniejszym lub większym stopniu dają odnieść się do wymiaru aktywności, czyli natężenia, z jakim sprzeciw wyrażany jest w zachowaniu. Aspekt ten wyraźniej akcentowany jest w pracach P.J. Aggletona i G. Whirry⁴⁰, M.J. Aprera⁴¹, E. Goffmana⁴², J.V. Fernandes⁴³, E.S. Knowles i D.D. Riner⁴⁴, I. Obuchowskiej⁴⁵, A. Oleszkowicz⁴⁶, J. Palecznego⁴⁷, M. Porębskiej⁴⁸ czy Ph.G. Zimbardo⁴⁹, w których opisywane

36 P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, dz. cyt., s. 623–624.

37 D.A. Levy, B.E. Collins, P.R. Nail, *A new model...*, dz. cyt.

38 P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, dz. cyt.; P.J. Aggleton G. Whirry, *Rebels without a cause? Socialization and subcultural style among the children of the new middle classes*, „Sociology of Education”, 1985, 58.

39 J.A. Wellman, A.L. Geers, *Rebel without a (conscious) cause: Priming a nonconscious goal for psychological reactance*, „Basic and Applied Social Psychology”, 2009, 31.

40 P.J. Aggleton, G. Whirry, *Rebels without a cause...*, dz. cyt.

41 M.J. Apter, *The Experience of Motivation...*, dz. cyt.

42 I. Goffman, *Charakterystyka instytucji totalnych* [w:] A. Jasńska-Kania, L.M. Nijakowski J. Szacki, M. Ziolkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Warszawa 2006.

43 J.V. Fernandes, *From the theories of social and cultural reproduction to the theory of resistance*, „British Journal of Sociology”, 1988, 9.

44 E.S. Knowles, D.D. Riner, *Omega approaches to persuasion: Overcoming resistance* [w:] A.R. Pratkanis (red.), *The Science of Social Influence*, New York 2007.

45 I. Obuchowska, *Obręt dorastania*, dz. cyt.

46 A. Oleszkowicz, *Bunt młodzieży...*, dz. cyt.

47 T. Paleczny, *Konstancja...*, dz. cyt.

48 M. Porębska, *Zarys opornego działania*, „Psychologia Wychowawcza”, 1966, 9.

49 Ph.G. Zimbardo, *Efekt Lucjfera*, dz. cyt.

34 P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, dz. cyt.; M.R. McDermott, *Rebelliousness* [w:] M.J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, Washington (D.C.)

2001.

35 M.R. McDermott, *Measuring rebelliousness...*, dz. cyt., s. 300.

są niebezpiecznie, pasywne i polegające na izolowaniu się lub odwracaniu uwagi formy sprzeciwu po formy aktywne i wyraziste dla otoczenia.

Równie interesujący aspekt przeciwstawiania się, choć znacznie rzadziej podkreślany, stanowi akceptacja, z jaką osoba odnosi się do stawianych przed nią wymagań i ograniczeń lub tego, kto je formułuje. Na przykład Piotr Szrompka⁵⁰, próbując uporządkować terminologię w zakresie zagadnienia konformizmu i dewiacji, rozumianej przezeń jako działanie niezgodne z regulami i oczekiwaniami społecznymi, zaproponował pośrężenie się dwoma wymiarami: wymiarem akceptacji treści lub źródła reguły oraz wymiarem zgodności zachowania z regułą. Zgodnie z jego modelem, postępowanie przeciwne w stosunku do oczekiwań społecznych stanowi wyraz nonkonformizmu, jeżeli wynika z negatywnej postawy względem treści tych oczekiwań. Natomiast działanie przeciwstawne, spowodowane negatywną postawą wobec źródła oczekiwań i wymagań, określone zostało negatywnym lub kontraformizmem. Natomiast sytuacja, gdy zachowanie zgodne jest z regułą mimo nieakceptacji jej treści lub źródła, to oportunizm. Dokonane przez autora rozróżnienie między nonkonformizmem, kontraformizmem i oportunizmem wyda się szczególnie cenne dla operacjonalizacji zjawiska przeciwstawiania się, ponieważ zgodność zachowania z regułą czy wymaganiami i oczekiwaniami społecznymi nie wystarcza do zdiagnozowania konformizmu. Może być przecież tak, że u podstaw postępowania zgodnego z regułą tkwi skrywana przed otoczeniem niechęć, która ujawni się w postaci przeciwstawnego zachowania w warunkach zmniejszonego ryzyka ponoszenia kosztów przeciwstawiania się, w sytuacji zwiększenia niezależności od źródła wymagań albo gdy możliwość kontroli własnego zachowania ulegnie ograniczeniu.

Przyglądając się dotychczas przedstawionym w literaturze próbom tworzenia klasyfikacji i modeli przeciwstawiania się, interesujące jest rozwiązanie, które przyjmuje dwie ostatnie właściwości (aktywność i akceptację) za jedne z ogólniejszych cech tego zjawiska i w związku z tym może posłużyć w jego charakteryzacji.

Narzędzia pomiaru przeciwstawiania się wpływowi społecznemu

W literaturze znaleźć można różnorodne opisy pomiarów przeciwstawiania się. Do najpopularniejszych należą te wypracowane z teorii reakcji. Wśród innych są kwestionariusze do pomiaru buntu i buntowniczości. Bazujące głównie na perspektywie psychologii rozwojowej lub założeniach teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania Apera⁵¹. W polskiej literaturze psychologicznej obecne są ślady

dawniej prowadzonych studiów i badań empirycznych nad zagadnieniem oporu. Starsze prace Mieczysława Dybowskiego⁵² (poświęcone problemowi woli i oporu u dziecka), studia Porębskiej⁵³ oraz szersze, bo obejmujące także zjawisko oporu u dorosłych, prace Władysławy Mieleczarskiej⁵⁴ (wraz ze skonstruowanym przez nią kwestionariuszem) stanowią przykład żywego zainteresowania tym zagadnieniem na polskim gruncie. Prace te skupione są zarówno na behawioralnych, jak i na przeżyciowych aspektach przeciwstawiania się.

W ramach teorii reakcji wypromowano kilka narzędzi do pomiaru oporu psychologicznego. Są to: Therapeutic Reactance Scale⁵⁵, Hong Psychological Reactance Scale⁵⁶ i Questionnaire for the Measurement of Psychological Reactance, znany też pod nazwą Merz's Psychological Reactance Scale⁵⁷. Liczne próby walidacyjne nie zawsze jednak dostarczały dowodów wystarczającej trafności oraz rzetelności tych narzędzi⁵⁸. Niejednoznaczne okazywały się dane co do liczby wymiarów reakcji mierzonej tym samym narzędziem. Ponadto wyniki analizy czynnikowej, jakiej były poddawane, często okazywały się niesatysfakcjonujące pod względem wysokości ładunków, które rzadko osiągały wartości współczynników powyżej 0,60. W polskich badaniach poświęconych adaptacji Therapeutic Reactance Scale również nie udało się ustalić stabilnej struktury czynnikowej i satysfakcjonującej

- A. Oleszkowicz, *Bunt młodzieńczy i jego pomiar*, „Psychologia Rozwojowa”, 2001, 6; težże: *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania...*, dz. cyt.; M.R. McDermott, *Measuring rebelliousness...*, dz. cyt.; P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, dz. cyt.
- 52 M. Dybowski, *O objawach oporu*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 1935, 6; teżże: *Opór dziecka i perswazja*, „Kwartalnik Psychologiczny”, 1935, 7.
- 53 M. Porębska, *Zarys opornego działania*, dz. cyt.; teżże: *Oporne zachowanie się...*, dz. cyt.
- 54 W. Mieleczarska, *Przeżycie oporu i jego stosunek do woli*, Poznań 1948.
- 55 E.T. Dowd, Ch.R. Milne, S.L. Wise, *The Therapeutic Reactance Scale: A measure psychological reactance*, „Journal of Counseling and Development”, 1991, 69.
- 56 S.M. Hong, S. Faedda, *Refinement of the Hong Psychological Reactance Scale*, „Educational and Psychological Measurement”, 1996, 56.
- 57 J. Merz, 1983, za: A.J. Donnell, A. Thomas, W.C. Buboltz, *Psychological reactance: Factor structure...*, dz. cyt.
- 58 B.A. Arnott, R. Manber, C. Blasey, J.A. Blalock, B.O. Rothbaum, M.E. Thase, M.B. Keller, *Therapeutic reactance as a predictor...*, dz. cyt.; W.C. Buboltz, A. Thomas, A.J. Donnell, *Evaluating the factor structure and internal consistency reliability of the therapeutic reactance scale*, „Journal of Counseling and Development”, 2002, 80; A.J. Donnell, A. Thomas, W.C. Buboltz, *Psychological reactance: Factor structure and internal consistency...*, dz. cyt.; E.T. Dowd, Ch.R. Milne, S.L. Wise, *The Therapeutic Reactance Scale: A measure psychological reactance*, dz. cyt.; S. Hong, R. Ostuni, *Further evaluation of Merz's Psychological Reactance Scales*, „Psychological Reports”, 1989, 64; P.K. Jonason, A. Bryan, J. Herrera, *Trimming the fat reveals a one-factor construct...*, dz. cyt.; L. Shen, J.P. Dillard, *Psychometric properties of the Hong Psychological Reactance Scale*, „Journal of Personality Assessment”, 2005, 85; R.K. Tucker, P.Y. Byers, *Factorial validity of Merz's Psychological Reactance Scale*, „Psychological Reports”, 1987, 61.

50 P. Szrompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003.

51 G. Bulbozba, *Relations between rebelliousness, risk-taking behavior, and identity status during emerging adulthood identity*, „An International Journal of Theory and Research”, 2009, 9;

zgodności wewnętrznej poszczególne podskala narzędzia, konkludując możliwość jedynie jednowymiarowego pomiaru reakcji⁵⁹.

Innym narzędziem jest *Negativism Dominance Scale* (Skala dominacji negatywnym) Marka R. McDermotta⁶⁰, skonstruowana w ramach teorii psychologicznej zmiany ukierunkowania. Narzędzie to jest efektem przyjęcia rozwiązania dwuczynnikowego: negatywnemu proaktywnemu i negatywnemu reaktywnemu. Cechuje się ono jednak raczej niezadawalającymi parametrami psychometrycznymi: niskie ładunki czynnikowe (do osiatecznej wersji kwestionariusza wybierano te pozycje, które uzyskiwały wartości ładunków powyżej 0,3) oraz niewielki odsetek wyjaśnionej wariancji (pierwsza fala badań: dla czynnika pierwszego 13,1%, dla drugiego 4,4%; druga fala badań: dla czynnika pierwszego 18,6%, dla drugiego 7,4%).

Kolejne narzędzie to *Kwestionariusz buntu młodzieńczego* Anny Oleszkowicz⁶¹. Składa się on z dwóch części: pierwsza mierzy rodzaj buntu ze względu na przedmiot tego buntu, a druga ze względu na rodzaj zachowań buntowniczych. W przypadku pierwszej w wyniku analizy czynnikowej wyróżniono sześć czynników, w przypadku drugiej – cztery. Efekty nie były do końca zgodne z oczekiwaniami autorki. Ładunki czynnikowe oraz procent łącznej wyjaśnionej wariancji części pierwszej okazały się bowiem zbyt niskie, by można mówić o dopuszczalnej trafności narzędzia. Mimo to zadawalające okazały się parametry drugiej części kwestionariusza, w której odsetek łącznej wyjaśnionej wariancji wyniósł 54%.

Do pomiaru buntu u adolescentów przeznaczony jest też *kwestionariusz skonstruowany przez Gabriela Bukobę*⁶². Zapropionowana przez *Rebelliousness Scale* (Skala buntowniczości) składa się z pięciu podskal, z których każda mierzy jeden typ buntu. Są to: bunt celowy (*teleic rebellion*), występujący jako zamierzona odpowiedź na ograniczenia; bunt hedonistyczny; stanowiący odpowiednik proaktywnego negatywnizmu w ujęciu McDermotta; bunt wyobraźniowy (*fantastic rebellion*), polegający na myśleniu o buncie i przecistawianiu się w wyobraźni; przekora (*defiance*), czyli postępowanie przeciwne do tego, jakie jest wymagane; bunt anarzystyczny wyrażający się w sprzeciwie wobec ograniczeń systemowych. Nie wszystkie jednak podskale okazały się wewnętrznie zgodne. W przypadku trzech ostatnich współczynniki zgodności okazały się satysfakcjonujące, natomiast dla skali buntu celowego α Cronbacha wyniosła 0,62, a dla skali buntu hedonistycznego 0,50.

Istnieją również próby pomiaru przecistawiania się przy użyciu metody Q sort. Paul Stenner i Harriette Marshall⁶³ skupili się na buntowniczości, jednak

podkreślają, że opracowana przez nich metoda służy do badania podzielnego społecznego konstruktów, a nie określenia indywidualnego natężenia tej właściwości. Opierając się m.in. na Skali dominacji negatywnym McDermotta, wyróżnili sześćdziesiąt stwierdzeń opisujących zachowania i reakcje związane z przecistawianiem się. Zebrane wyniki poddali analizie czynnikowej metodą centroidalną, stosowaną zgodnie z zasadami metodologii Q. W efekcie wyodrębnili osiem czynników. Tym samym autorzy przychylają się do tezy o wielowymiarowości konstruktów buntowniczości.

Wymienione metody, mimo że nie zawsze cechują się satysfakcjonującą trafnością i rzetelnością, oddają jednak intuicję i intencję autorów dotyczące niejednorodności zjawiska przecistawiania się. Warto w tym miejscu wspomnieć też o innych narzędziach, w przypadku których pomiar przecistawiania się nie jest wprawdzie zasadniczym celem, które jednak uwzględniają to zjawisko ze względu na próbę określenia innych zmiennych.

Przykładem takiego narzędzia jest *Buss-Durkee Aggression Scale* (SABD, Skala agresji Buss-Durkee), w której znajduje się skala negatywnizmu mierząca opozycyjność jednostki względem autoritetów i władzy. Kwestionariusz nie jest jednak nastawiony bezpośrednio na pogłębiony pomiar przecistawiania się. Poza tym właściwość tę traktuje się w nim w aspekcie nawyku, reaktywnej reakcji na frustrujący bodziec oraz jako zjawisko jednowymiarowe, od biernego sprzeciwu do aktywnej walki. Interesujące jednak jest, że – zgodnie z wynikami nowszych badań⁶⁴ – skalę negatywnizmu cechuje wysoka stabilność bezwzględna (korelacja pomiarów w odstępie sześciu miesięcy wyniosła 0,97) a przy tym okazała się zdecydowanie odrębna w stosunku do skal mierzących wrogość i agresję.

Również jako jednowymiarowa traktowana jest tendencja do przecistawiania się w *Kwestionariuszu twórczego zachowania KANH*⁶⁵. Narzędzie to składa się z czterech skal, z których jedna służy do pomiaru nonkonformizmu, a inna do pomiaru konformizmu, zmiennych traktowanych jako właściwości osobowości. W badaniach własności narzędzia jego trafność okazała się zadawalająca, a współczynniki rzetelności połowkowej dla skal konformizmu i nonkonformizmu potraktowanych łącznie wyniosły 0,87. Ponieważ kwestionariusz przeznaczony jest do pomiaru kreatywności, a przecistawianie się uznane jest w modelu teoretycznym, na którym bazuje to narzędzie, za tło zapewniające warunki realizowania się poznawczych możliwości, przeto w skład tych skal wchodzi obok stwierdzeń dotyczących sprzeciwiania się także inne twierdzenia.

59 S. Rudnicki, *Adaptacja i weryfikacja psychometryczna kwestionariusza do pomiaru reakcji Therapeutic Relevance Scale (TRS) E.T. Dowda, C.R. Mihela i S.L. Wise'a*, „Przebieg Psychologiczny”, 2009, 52.

60 M.R. McDermott, *Rebelliousness*, dz. cyt.

61 A. Oleszkowicz, *Bunt młodzieńczy i jego pomiar*, dz. cyt.; także: *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania...*, dz. cyt.

62 G. Bukoba, *Relations between rebelliousness, risk-taking behavior...*, dz. cyt.

63 P. Stenner, H. Marshall, *A Q methodological study of rebelliousness*, dz. cyt.

64 J.M. Stanik, A. Roszkowska, J. Kucharewicz, *Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skala Agresji Buss-Durkee (SABD) – wyniki badań i normalizacja testu* [w:] J.M. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*, Katowice 2006.

65 S. Popek, *Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH*, Lublin 2004.

Słuszne wydaje się także nawiązanie do Kwestionariusza A-R Krytyczny Ostrowski⁶⁶. Przeznaczony dla młodzieży do 20 roku życia, służy do pomiaru nareczenia strategii działania w sytuacjach wymagających ochrony ceniowych wartości. Wyposazony jest w trzy skale: ataku, rezygnacji oraz bezwzględności. We wczesnych etapach pracy nad kwestionariuszem każdej ze strategii przyporządkowano określone typy taktyk działania ze względu na dominację aspektu poznawczego, emocjonalnego lub behawioralnego. Wyróżniono m.in. taktyki: konformizmu oportunistycznego, rewolucji, buntu i konestacji. Ten element, związany z teoretyczną podstrawą narzędzia, wraz z treścią części pozycji odnoszących się bezpośrednio do reakcji na syruacje nacisku z zewnątrz lub ograniczenia w swobodzie działania stanowi argument uzasadniający uwzględnienie Kwestionariusza A-R w dyskusji o pomiarze przeciwstawiania się. W odniesieniu do własności psychometrycznych narzędzia należy zauważyć, że znajdują się w nim pozycje o współczynnikach mocy dyskryminacyjnej poniżej 0,26. Wprawdzie zgodność wewnętrzna skal ataku i rezygnacji jest satysfakcjonująca, jednak współczynnik α Cronbacha dla skali bezwzględności wyniósł 0,49. Poza tym większość ładunków czynnikowych pozycji kwestionariusza nie przekracza wartości 0,50, co sugeruje jego niezbyt dobrą trafność czynnikową.

Podsumowanie

Przewidywana przez teorię złożoność zjawiska przeciwstawiania się wpływowi społecznemu nie zawsze możliwa jest do oddania przez skonstruowane dotychczas narzędzia pomiaru. Te istniejące, nawet jeżeli u ich podstaw stoi wyrażona intencja dokładnego odzwierciedlenia przynajmniej jednego aspektu zjawiska, często okazują się niestabilne. Poza tym zwykle tworzone są i stosowane w kontekście zagadnienia terapii lub adolescencji. Kuszące więc wydaje się zaproponowanie narzędzia związanego z innym kontekstem niż te przed chwilą wymienione i oparte na ogólnych właściwościach akcentowanych w perspektywie różnych teorii, modeli i stanowisk dotyczących przeciwstawiania się społecznym oddziaływaniom, zwłaszcza że spotkać się można z argumentami i zachętą niektórych badaczy do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie pomiaru tego zjawiska, nie zaś tylko ulepszenia istniejących już narzędzi⁶⁷. Wielu autorów podkreśla znaczenie aktywności jako czynnika różnicującego formy przeciwstawiania się. Jak wykazano wyżej, spotkać się też można z akcentowaniem roli akceptacji lub przynajmniej motywacji do podtrzymywania relacji z obiektem, względem którego przeciwstawianie się zachodzi. Ta ostatnia cecha nie jest jednak uwzględniana w praktyce tworzenia narzędzi pomiarowych. Dlatego interesujące jest przyjęcie jej oraz wspomnianej

aktywności jako podstawowych wyznaczników w konstrukcji alternatywnego pomiaru przeciwstawiania się. Przypuszczać bowiem można, że względnie niezależnie od tego, jak konceptualizowana jest zmienna (jako opór, bunt czy negatywizm), rodzącej lub typy jej ekspresji rozkładać będą się w układzie powstającym po złożeniu z sobą wspomnianych wymiarów aktywności i akceptacji.

Bibliografia

- Aggleton P.J., Whitty G. (1985), *Rebels without a cause? Socialization and subcultural style among the children of the new middle classes*, „Sociology of Education”, 58.
- Apter M.J. (1982), *The Experience of Motivation. The Theory of Psychological Reversals*, Academic Press, London – New York.
- Apter M.J. (1997), *Reversal theory: What is it?*, „The Psychologist”, 10.
- Apter M.J. (2001), *An introduction to reversal theory* [w:] tegoż (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington D.C.
- Arendt, H. (1999), *Nieposłuszeństwo obywatelskie*, tłum. A. Jagodzka, W. Madej, Aletheia, Warszawa.
- Arnou B.A., Manber R., Blasey C., Ballock J.A., Rothbaum B.O., Thase M.E., Keller M.B. (2003), *Therapeutic reactance as a predictor of outcome in the treatment of chronic depression*, „Journal of Consulting and Clinical Psychology”, 71.
- Brehm J. (1966), *A Theory of Psychological Reactance*, Academic Press, New York – London.
- Brehm S.S., Brehm J. (1981), *Psychological Reactance. A Theory of Freedom and Control*, Academic Press, New York – London.
- Buboltz W.C., Thomas A., Donnell A.J. (2002), *Evaluating the factor structure and internal consistency reliability of the therapeutic reactance scale*, „Journal of Counseling and Development”, 80.
- Buboltz W.C., Woller K.M.P., Pepper H. (1999), *Holland code type and psychological reactance*, „Journal of Career Assessment”, 7.
- Bukoba G. (2009), *Relations between rebelliousness, risk-taking behavior, and identity status during emerging adulthood*, „Identity: An International Journal of Theory and Research”, 9.
- Cowan E.W., Presbury J.H. (2000), *Meeting client resistance and reactance with reverence*, „Journal of Counseling and Development”, 78.
- Deci E.L., Ryan R.M. (2000), *The „what” and „why” of goal pursuits: human needs and the self-determination of behavior*, „Psychological Inquiry”, 11.
- Donnell A.J., Thomas A., Buboltz W.C. (2001), *Psychological reactance: Factor structure and internal consistency of the questionnaire for the measurement of psychological reactance*, „The Journal of Social Psychology”, 141.
- Dowd E.T., Milne Ch.R., Wise S.L. (1991), *The Therapeutic Reactance Scale: A measure psychological reactance*, „Journal of Counseling and Development”, 69.
- Dowd E.T., Sanders D. (1994), *Resistance, reactance, and the difficult client*, „Canadian Journal of Counselling”, 28.
- Dowd E.T., Wallbrown F.M., Sanders D., Yesenosky J.M. (1994), *Psychological reactance and its relationship to normal personality variables*, „Cognitive Therapy and Research”, 6.
- Dykowski M. (1935), *O objawach oporu*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 6.

66 K. Ostrowska, *Kwestionariusz A-R Podręcznik*, Warszawa 2002.

67 P.K. Jonason, A. Bryan, J. Herrera, *Trimming the fat reveals a one-factor construct...*, dz. cyt.

- Dybowski M. (1935), *Opór dziecka i persewercja*, Kwartalnik Psychologiczny, 7.
- Erikson E.H. (2002), *Dopełniony cykl życia*, tłum. A. Gomola, Rebis, Poznań.
- Freud S. (1997), *Wstęp do psychoanalizy*, tłum. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, PWN, Warszawa.
- Fernandes J.V. (1988), *From the theories of social and cultural reproduction to the theory of resistance*, British Journal of Sociology, 9.
- Franco Z.E., Blau K., Zinbardo Ph.G. (2011), *Heroism: A conceptual analysis and differentiation between heroic action and altruism*, Review of General Psychology, 15.
- Goffman I. (2006), *Charakterystyka instytucji totalnych*, tłum. Z. Zwoliński [w:] A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Scholar, Warszawa.
- Grow V.M. (1995), *Self-determination and resistance to influence*, Dissertation Abstracts International, Section B: The Sciences and Engineering, 56(3-B).
- Hong S. M., Faedda S. (1996), *Refinement of the Hong Psychological Reactance Scale*, Educational and Psychological Measurement, 56.
- Hong S., Ostini R. (1989), *Further evaluation of Merz's Psychological Reactance Scale*, Psychological Reports, 64.
- Jonason P.K., Bryan A., Herrera J. (2010), *Trimming the fat reveals a one-factor construct of Hong's Psychological Reactance Scale*, Individual Differences Research, 8.
- Knowles E.S., Riner D.D. (2007), *Omega approaches to persuasion: Overcoming resistance* [w:] A.R. Pratkanis (red.), *The Science of Social Influence*, Hove, New York.
- Levay J., Zhu R. (2009), *Seeking freedom through variety*, Journal of Consumer Research, 16.
- Levesque Ch., Copeland K.J., Sutcliffe R.A. (2008), *Conscious and nonconscious processes: Implications for self-determination theory*, Canadian Psychology, 49.
- Levy D.A., Collins B.E., Nail P.R. (1998), *A new model of interpersonal influence characteristics*, Journal of Social Behavior and Personality, 13.
- McDermott M.R. (1988), *Measuring rebelliousness: The development of the Negativism Dominance Scale* [w:] M.J. Apter, J.H. Kerr, M.P. Cowles (red.), *Progress in Reversal Theory*, Elsevier, Amsterdam.
- McDermott M.R. (2001), *Rebelliousness* [w:] M.J. Apter (red.), *Motivational Styles in Everyday Life*, American Psychological Association, Washington D.C.
- Mielczarska W. (1948), *Przeżycie oporu i jego stosunek do woli*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Obuchowska I. (1983), *Oferes dorastania*, NK, Warszawa.
- Oleszkowicz A. (2001), *Bunt młodzieńczy i jego pomiar*, Psychologia Rozwojowa, 6.
- Oleszkowicz A. (2006), *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*, Scholar, Warszawa.
- Ostrowska K. (2002), *Kwestionariusz A-R Podrycznik*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Warszawa.
- Palczyzny T. (1997), *Konstytucja. Formy buntu we współczesnym świecie*, Nomos, Kraków.
- Passini S., Moriselli D. (2009), *The obedience-disobedience dynamic and the role of responsibility*, Journal of Community and Applied Social Psychology, 20.
- Popiek S. (2004), *Kwestionariusz Twórczego Zachowania KANH*, UMCS, Lublin.
- Porębska M. (1966), *Zarys opornego działania*, Psychologia Wychowawcza, 9.
- Porębska M. (1968), *Oporne zachowanie się i jego odmiany*, PWN, Wrocław.
- Rakowska J.M. (2009), *Skuteczność psychoterapii*, Scholar, Warszawa.
- Rudnicki S. (2009), *Adaptacja i weryfikacja psychometryczna kwestionariusza do pomiaru reakcji Therapeutic Reactance Scale (TRS) E.T. Dowda, C.R. Minea i S.L. Wise'a*, Przegląd Psychologiczny, 52.
- Ryan M.R., Deci E.L. (2000), *The darker and brighter sides of human existence: Basic psychological needs as a unifying concept*, Psychological Inquiry, 11.
- Ryan M.R., Deci E.L. (2006), *Self-regulation and the problem of human autonomy: Does psychology need choice, self-determination, and will?*, Journal of Personality, 74.
- Semmann E.A., Baboltz W.C., Thomas A., Soper B., Wilkinson L. (2005), *Normal personality variables and their relationship to psychological reactance*, Individual Differences Research, 3.
- Semmann E.A., Carroll S.J., Woodard A., Mueller M.L. (2008), *The type of threat matters: Differences in similar magnitude threats elicit differing magnitudes of psychological reactance*, North American Journal of Psychology, 3.
- Seibel C.A., Dowd E.T. (1999), *Reactance and therapeutic noncompliance*, Cognitive Therapy and Research, 23.
- Shen L., Dillard J.P. (2005), *Psychometric properties of the Hong Psychological Reactance Scale*, Journal of Personality Assessment, 85.
- Semner P., Marshall H. (1995), *A Q methodological study of rebelliousness*, European Journal of Social Psychology, 25.
- Stanik M.J., Roszkowska A., Kucharewicz J. (2006), *Psychologiczna diagnoza zachowań agresywnych w świetle badań Skala Agresji Bus-Durkee (SABD) – wyniki badań i normalizacja testu* [w:] J.M. Stanik (red.), *Zastosowanie wybranych technik diagnostycznych w psychologicznej praktyce klinicznej i sądowej*, WUŚ, Katowice.
- Szompka P. (2003), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków.
- Szompka P. (2005), *Socjologia zmian społecznych*, Znak, Kraków.
- Thomas A., Donnell A.J., Baboltz W.C. (2001), *The Hong Psychological Reactance Scale: A confirmatory factor analysis*, Measurement and Evaluation in Counseling and Development, 34.
- Thoreau H.D. (2006), *Obywatelskie nieposuszeństwo*, tłum. H. Cieplińska, Rebis, Poznań.
- Tucker R.K., Byers P.Y. (1987), *Factorial validity of Merz's Psychological Reactance Scale*, Psychological Reports, 61.
- Turner J.H. (2004), *Struktura teorii socjologicznej*, tłum. G. Woroniecka i in., PWN, Warszawa.
- SZAWA.
- Wadsworth B.J. (1998), *Teoria Piageta. Poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*, tłum. M. Babinch, WSIP, Warszawa.
- Wellman J.A., Geers A.L. (2009), *Rebel without a (conscious) cause: Priming a nonconscious goal for psychological reactance*, Basic and Applied Social Psychology, 31.
- Zinbardo Ph.G. (2008), *Efekt Lucyfera*, tłum. A. Gymbulko i in., PWN, Warszawa.